

православних перебувала або під владою османів, або католиків" [УТ, 10-16.12.2010].

Аналогічні трансформації семантики відбуваються з будь-якими словесними знаками культури, і в цьому специфіка масової вербальної комунікації. Когніція у формах масової мовної свідомості створює особливу модель медійного кларизму, естетика якого, безумовно, спирається на традицію та культуру, але водночас має власний критерій цінності – комунікативну ефективність.

1. Біблія : Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / пер. І. Огієнка. – К., 2009. – 1250 с.

2. История Красоты / под ред. Умберто Эко ; пер. с ит. А.А. Сабашниковой. – М. : Слово, 2007. – 440 с.

3. Калетнік А.А. Неокласична неологія : лінгвістичний статус : монографія / А.А. Калетнік. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2008. – 304 с.

4. Кузмин М. Опрекрасной ясности [Электронный ресурс] / М.А. Кузмин. – Режим доступа : http://az.lib.ru/k/kuzmin_m_a/text_0410oldorfo.shtml.

Умовні скорочення назв джерел

ДТ – "Дзеркало тижня"

ПіК – Політика і культура

УТ – "Український тиждень"

Ніка О.І., д. філол. н.

ОЛЕКСАНДР САВИЧ МЕЛЬНИЧУК І КОГНІТИВНО-КОМУНІКАТИВНА ПАРАДИГМА В ЛІНГВІСТИЦІ

У статті акцентовано увагу на ідеях О.С. Мельничука в сфері теорії мови, на актуальному прогнозуванні ним перспективних напрямків розвитку лінгвістики, основу яких становить характеристика мовленнєвої діяльності.

Ключові слова: *теорія мови, когнітивно-комунікативна парадигма, лінгвістична перспективність ідей О.С. Мельничука, українське мовознавство.*

In the article attention is paid to the ideas of O.S. Melnychuk in field of language's theory, where he has determined perspective directions of linguistics, the basis of which is presented in the speech activity's characteristic.

Keywords: *theory of language, cognitive-communicative paradigm, linguistic perspective of ideas of O.S. Melnychuk, Ukrainian linguistics.*

В статтє акцентировано внимание на идеях А.С. Мельничука в сфере теории языка, на актуальном прогнозировании им перспективных направлений развития лингвистики, основу которых составляет характеристика речевой деятельности.

Ключевые слова: *теория языка, когнитивно-коммуникативная парадигма, лингвистическая перспективность идей А.С. Мельничука, украинское языкознание.*

Наукова проблематика лінгвістичних досліджень О.С. Мельничука як дослідника історії мови, етимолога, лексикографа, автора праць із загального та індоєвропейського мовознавства, славістики перебувала в центрі уваги ювілейної конференції, проведеної на пошану академіка в Інституті мовознавства НАН України (жовтень 2011 р.).

Безперечно, в українському мовознавстві теорія мови помітно репрезентована дослідженнями О.С. Мельничука. Методологія у мовознавстві, методи лінгвістичного дослідження, зокрема порівняльно-історичний метод у мовознавстві, інші словникові статті (про індоєвропейські мови, етимологічний словник), які написав дослідник, увійшли до енциклопедії "Українська мова" [5]. Лінгвістичний інтерес автора до цих фундаментальних питань засвідчують численні монографії та статті, особливо опубліковані у 80-90-х рр. ХХ ст. в Україні та за її межами [1, 2, 4, 11]. Зокрема, в них

акцентовано увагу на розумінні специфіки мови як суспільного явища, на проблемах співвіднесення мови і культури, ролі мислення у формуванні структури мови.

Так, до актуального питання про статус мови як суспільного явища О.С. Мельничук неодноразово звертався у своїх працях [4, 11], часто підпорядковуючи його розгляд у співвідношеннях матеріального та ідеального [4, с. 7]. Разом із тим прогностично звучить принцип вивчення мови "в усіх її істотних зв'язках з іншими явищами дійсності, насамперед, як суспільне явище, з іншими видами суспільної діяльності, з характером і структурою суспільства в цілому, з урахуванням міжмовної взаємодії, складного внутрішнього взаємозв'язку різних структурних рівнів і елементів мови, психологічних і фізіологічних сторін мовної діяльності, ролі її технізації" [5, с. 511]. Потрактування суспільного статусу мови набуло пріоритету у статті "Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства" [6], що стала логічним підсумком теоретико-лінгвістичних студій її автора.

Як проілюстрували праці О.С. Мельничука, українське мовознавство кінця ХХ ст. засвідчило формування нової парадигми лінгвістичних досліджень – комунікативно-когнітивної, що виявилась перспективною за останні десятиліття.

Виявляючи співвідношення загальнофілософської методології зі спеціальною, лінгвістичною, дослідник сконцентрував увагу на характеристиці сутностей мови і мовлення, з'ясовуючи їх оцінки в різних лінгвістичних концепціях.

У широкому контексті розвитку лінгвістичної думки О.С. Мельничук проаналізував розуміння мови і мовлення від античності до сучасних йому праць, окремо зупиняючись на позиціях В. фон Гумбольдта, О.О. Потебні, Ф. де Соссюра. Так, формулу Ф. де Соссюра ("мова – не діяльність мовця", а "готовий продукт") О.С. Мельничук порівнював із твердженням В. фон Гумбольдта ("мова є не продукт діяльності (Ergon), а діяльність (Energeia)" як ілюстрацію того, що "співіснування в теоретичному мовознавстві цих двох протилежних формул слід

розглядати як вияв складного характеру взаємовідношення між двома зіставлюваними в них сутностями" [4, с. 12].

Як приклад послідовнішого розуміння цих двох співвідносних сутностей Олександр Савич наводить трактування цієї позиції О.О. Потебнею, який "резюмував думки Гумбольдта в положенні про те, що мова є одночасно і діяльність і продукт" [4, с. 12].

Своєрідність теоретичних поглядів О.С. Мельничука щодо цих сутностей позначилася і на тому, що сосюрівське розуміння мовлення, яке "частково означає власне мовну діяльність", "при більш послідовному і широкому його осмисленні він також міг би позначати реальну мову як суспільне явище" [4, с. 13]. Загалом розуміння процесу і продукту, результату такого процесу характеризує діалектику статичного і динамічного аспектів функціонування і дослідження мови.

Отже, теоретичне осмислення проблем взаємозв'язку мови і мовлення, мови і мислення, мови і культури акцентує увагу не тільки на інтралінгвальній аспектології, зорієнтованій на вивчення структурних компонентів мови, але й визначає суттєвість дослідження різних сфер мовленнєвої діяльності.

Акцент на процесуальності мовленнєвої діяльності зумовив активний розвиток численних наукових напрямів, ґрунтовність і перспективність яких підкреслював О.С. Мельничук ще в 90-х рр. ХХ ст. Серед них дослідник визначив теорію мовленнєвих актів, теорію дискурсу, психолінгвістичні та когнітивні концепції окремих аспектів мовлення, лінгвістичну прагматику, лінгвістику тексту.

Відзначимо, що в українському мовознавстві активізація цих та інших, пов'язаних із загальним напрямом дослідження мовленнєвої діяльності наукових напрямів сьогодні засвідчує перспективність лінгвістичного прогнозування лінгвіста-теоретика.

Поруч із визнанням наступності традиційних для мовознавства напрямів дослідження мови, що характеризують статус мовних одиниць в системно-структурному ключі, О.С. Мельничук не завершує ними визначення завдань сучасного мовознавства. На думку дослідника, "головним у такому

дослідженні має бути висвітлення ролі різних структурних компонентів мови у формуванні висловлень і ширших за обсягом мовних виявів відповідно до комунікативних завдань у різних типах ситуацій мовлення" [4, с. 16].

Загальною особливістю функціонального підходу є вивчення мови як засобу спілкування, тобто "мови в дії", тому комунікативна функція ставиться в центр уваги лінгвістичного дослідження. Екстралінгвальна проблематика, що зорієнтована на різні сфери мовленнєвої діяльності, як і застосування до мови підходів інших наук, наприклад філософії, психології, розширюють власне лінгвістичну аспектологію дослідження.

Відповідно до зрізу тогочасних уявлень про мовленнєву діяльність учений деталізував загальнолінгвістичну класифікацію висловлень за типами, зумовленими ситуацією і комунікативними завданнями, відмінності мовлення і тексту, тексту і дискурсу.

Лінгвістичний інтерес до нових напрямів дослідження мотивовано розширив спеціальну термінологію, яку О.С. Мельничук увів в українську лінгвістику 90-х рр. Зокрема, він обґрунтував поняттєвий обсяг терміна "дискурс", характеризуючи його в зіставленні з іншими термінами – "текст", "мовлення". Такий спосіб розгляду увиразнює процесуальність дискурсу, його первинність щодо тексту: "безперечно, поняття дискурсу і тексту нерозривно пов'язані, але вони істотно розрізняються своєю онтологічною суттю і теоретичною спрямованістю. За своєю природою дискурс являє собою реальний процес усного мовлення, який може супроводитись паралельною фіксацією на письмі, при цьому здебільшого з опущенням стадії звукового вияву" [6, с. 15].

Поглиблена увага до комунікативної ситуації, що мотивує процес мовлення, розширює аналіз функціональних характеристик мовних одиниць, їх варіативність та інваріантність, наприклад, типів висловлень за комунікативними завданнями. За цим критерієм О.С. Мельничук актуалізував перспективний напрямок дослідження комунікативної модальності.

Варто зазначити, що протягом усього свого наукового шляху академік повертався до цієї лінгвістичної проблематики,

акцентуючи на сучасних та історичних студіях з української мови та інших слов'янських мов (Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов /за ред О.С. Мельничука. К., 1966).

Підкреслимо, що розуміння перспективності комунікативної модальності сформувалося ще на початку наукової діяльності О.С. Мельничука. Зокрема, ще у праці "Видозміни оформлення речень непрямої модальності в історії української мови" (1958) дослідник звернувся до проблеми історії типів речення за комунікативними завданнями. Висновок лінгвіста стосувався дослідження різних типів речень в історичній ретроспективі, оскільки час їх формування та особливості функціонування залежать від писемних засвідчень і наявності спеціальних маркерів у них. Оскільки модальність не завжди експлікується, то постають питання про її реконструкцію у мові та тексті, про домінантність комунікативних інтенцій мовця у висловленні над пунктуаційним оформленням (що інколи не відповідає принципу симетричності). У цьому разі характеристика модальних значень починається не зі спеціалізованої форми, а з функції, яка визначає множинність формальних альтернатив – первинних чи вторинних, аналітичних чи синтетичних та ін. – або її імпліцитний характер.

За спостереженнями О.С. Мельничука, на матеріалі української мови розвиток комунікативної модальності стосується пізнішого походження бажальної модальності, найбільшої кількості видозмін питальної і спонукальної модальності, що пов'язано з семантичними різновидами, різними емоційними відтінками та ін. [8, с. 120, 160].

Інтерес О.С. Мельничука до того типу модальності, який у сучасній лінгвістиці іменується комунікативною, мотивується семантико-функціональною інтерпретацією модальних значень. Загалом розширювалося уявлення про формально-граматичні і почасти семантико-функціональні аспекти модальності, специфіку функціонування та генезу окремих засобів вираження та ін.

Принагідно зауважимо, що комунікативна модальність із погляду динаміки речень (висловлень) різних комунікативних

типів, зокрема маркованих – питальних і спонукальних, набула пріоритетності в сучасній лінгвістиці, її висвітлення поширилося на історичний матеріал інших мов [12].

До питання про комунікативну модальність, але вже на матеріалі сучасної української літературної мови О.С. Мельничук повертався у 70-х і 90-х рр. Так, відповідно до зрізу тогочасних наукових уявлень він схарактеризував комунікативну модальність як одну з істотних сфер речення (розділ "Загальні питання синтаксису української мови" в академічному курсі "Сучасна українська літературна мова: синтаксис" за ред. І.К. Білодіда (К., 1972) [3].

Пізніше вже з функціонального погляду дослідник запропонував аналіз типів висловлення за комунікативними завданнями та наявністю/ відсутністю в їх загальному змісті певних семантичних відтінків волевиявлення, що розширило спектр лінгвістичної характеристики питальних, спонукальних, бажальних і розповідних висловлень [6, с. 17].

Отже, на основі аналізу цих типів висловлення можна прокоментувати еволюцію поглядів дослідника на об'єкт його лінгвістичного дослідження з увиразненням комунікативного підходу як науково перспективної домінанти, а отже, аргументувати формування комунікативно-когнітивної парадигми в українському мовознавстві.

Процесуальна ознака мовленнєвої діяльності також проектує визначення зумовлених конкретною ситуацією показників, які в сучасній комунікативній лінгвістиці характеризують локацію (дейксис). О.С. Мельничук термінологічно не означив цю актуалізаційну категорію, проте з'ясував ті складники, що становлять її поняттєвий обсяг, – часові і просторові показники ситуації, персональний склад учасників комунікації, а також до них долучив часову перспективу. У цьому разі часова перспектива встановлюється щодо моменту висловлення і вказує на одночасові чи різночасові (послідовності чи наступності) відношення. Таке широке розуміння локації (дейксису), тобто із включенням показників часової перспективи, сьогодні співіснує поруч із

вужким розумінням цього терміна у системі актуалізаційних координат "я – тут – зараз", або егоцентричних слів.

Відповідно, інтерпретація комунікативних стратегій і встановлення прагматичних функцій модальних одиниць спирається на сучасні лінгвістичні висновки про інтерактивність комунікації, взаємозв'язок комунікативного і когнітивного аспектів мовленнєвої діяльності.

Як можемо переконатись, перспективним у лінгвістичному прогнозуванні стало розуміння функціональної доміанти в науковому дослідженні. Ще у 60-х рр. ХХ ст. О.С. Мельничук підходить до обґрунтування теоретичних основ функціонального вивчення мови в українському мовознавстві, оскільки, за його формулюванням, "ніякі спроби чисто формального, зовнішньо-описового підходу до засобів синтаксичної організації речення без врахування їх *семантичних функцій* [виділення наше – О.Н.] не можуть дати істотних результатів для висвітлення структури речення" [7, с. 47–48]. У його працях виявляється виразне намагання переосмислити мовні явища з урахуванням семантичних функцій, що розширює висновки сучасної та історичної лінгвістики, прикладом чого стала монографія "Розвиток структури слов'янського речення".

У галузі історичної лінгвістики функціоналізм як підхід до розгляду мовних явищ досі ще не набув значного поширення, проте ще з перших наукових праць О.С. Мельничука було сформульоване розуміння того, що історична лінгвістика відкрита для функціонального вивчення і виходить за межі тільки дослідження формальних аспектів. Цей підхід з'ясовує механізми утворення чи перебудови мовних одиниць у плані взаємодії семантико-синтаксичних, формально-синтаксичних, комунікативних функцій, первинних і вторинних, морфологічних і синтаксичних функцій.

Конкретна ілюстрація цього – характеристика функціональних перетворень у структурі речення. Так, в історії мови речення з дієприкметниковими й подібними до них конструкціями відтворювали структуру простого речення, хоча функціонально, а частково і формально зближувалися зі

складними реченнями. На думку О.С. Мельничука, функціональна наближеність цих форм до дієслів зумовила наявність двох центрів у реченні, що спрямовувало розвиток простого ускладненого речення в бік складного. Такі речення з дієприкметниками короткої форми набули пояснення як проміжні утворення між зворотом і підрядним особоводієслівним реченням [7, с. 236].

Для того, щоб виокремити тип складнопідрядних речень із підрядними частинами, які організовують короткі дієприкметники активного стану в давньоруській мові, О.С. Мельничук увів термін "дієприкметникові підрядні речення" [7, с. 226]. Аналогічно схожі за структурним типом речення з дієприслівниками умовно назвемо "дієприслівниковими підрядними" [10].

Як уже зазначалось, семантичні функції визначають основний критерій еволюції форми вираження і лінгвістичного дослідження.

Висновки О.С. Мельничука про пріоритети розвитку лінгвістики не втратили своєї актуальності в питанні щодо збалансованості функції і форми у процедурі лінгвістичного дослідження. На його думку, "важливим для підвищення ефективності мовознавства є узгодження розуміння мови як процесу і факту участі в її виявах різних структурних компонентів, а також досягнення урівноваженого співвідношення внутрішньолінгвістичної проблематики... і зовнішньолінгвістичної" [6, с. 14].

Як визнавав академік, "всебічне наукове висвітлення живої мови... не охоплюється традиційними розділами описового курсу мови – фонетикою, морфологією, словотвором, синтаксисом, лексикологією і фразеологією. Цей курс потребує безпосереднього доповнення розділом, у якому має розглядатися проблематика теорії мовних актів і дискурсу, а також психолінгвістичних і когнітивних аспектів мовлення" [6, с. 19].

Отже, О.С. Мельничук констатував перспективу лінгвістичного дослідження процесуальних, динамічних характеристик мовленнєвої діяльності, відтак, розвиток нових наукових напрямів, переважно інтердисциплінарних. У цей час

набуває пріоритетності вивчення комунікації в синтезі з когніціями, що висвітлює зближення когнітивного і комунікативного підходів і фактично – становлення комунікативно-когнітивної парадигми дослідження в українському мовознавстві наприкінці ХХ ст.

1. Мельничук А.С. О методологии лингвистических исследований / А.С. Мельничук // Соотношение частнонаучных методов и методологии в филологической науке : сб. научн. тр. – М., 1986. – С. 20-33.

2. Мельничук О.С. Аспекти методології лінгвістичних досліджень / О.С. Мельничук // Мовознавство. – 1986. – № 1. – С. 3–11.

3. Мельничук О.С. Загальні питання синтаксису української мови / О.С. Мельничук // Сучасна українська літературна мова : синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 5–50.

4. Мельничук О.С. Методологічні проблеми аналізу співвідношення ідеального і матеріального в сфері мови / О.С. Мельничук // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 3–14.

5. Мельничук О.С. Методологія у мовознавстві / О.С. Мельничук // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 2000. – С. 311–312.

6. Мельничук О.С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства / О.С. Мельничук // Мовознавство. – 1997. – № 2-3. – С. 3–19.

7. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / О.С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1966. – 324 с.

8. Мельничук О.С. Видозміни оформлення речень непрямой модальності в історії української мови / О.С. Мельничук // Слов'янське мовознавство. – К., 1958. – С. 120–163.

9. Методологические вопросы языкознания / Отв. ред А.С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1988. – 216 с.

10. Ніка О.І. Дієприслівник у структурі простого ускладненого речення староукраїнської мови другої половини ХVІ – першої половини ХVІІ ст. (формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти) : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Ніка Оксана Іванівна ; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – 165 с. – Бібліогр.: с. 154–165; Ніка О.І. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини ХVІ – першої половини ХVІІ ст. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – 444 с.